

Katarzyna Chizińska, Jadwiga Czerwińska, Małgorzata Budzowska

Starożytny teatr i dramat w świetle pism scholiastów

Leksykon

**Starożytny teatr i dramaty
w świetle pism scholiastów**

Leksykon

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Katarzyna Chiżyńska, Jadwiga Czerwińska, Małgorzata Budzowska

Starożytny teatr i dramat w świetle pism scholiastów

Leksykon

Katarzyna Chiżyńska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Katedra Filologii Klasycznej
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

Jadwiga Czerwińska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Instytut Romanistyki
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

Małgorzata Budzowska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Katedra Dramatu i Teatru
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENCI

Ewa Skwara, Marian Szarmach

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: Teatr w Delfach (Grecja), fot. Katarzyna Chiżyńska

Publikacja sfinansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki
przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/B/HS2/01475

© Copyright by Authors, Łódź 2020

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.08129.17.0.K

Ark. wyd. 27,3; ark. druk. 31,875

ISBN 978-83-8142-372-4

e-ISBN 978-83-8142-373-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Spis cytowanych przekładów tekstów greckich i łacińskich	19
Spis używanych skrótów imion autorów i tytułów dzieł	21
1. Aktor	25
2. Rozpoznanie / Anagnoryzm	45
3. Chór	63
4. Didaskalia	75
5. <i>Diegesis</i> / Narracja	81
6. Dramat	89
7. Dramat satyrowy	107
8. Gra aktorska	115
9. <i>Katharsis</i> / Oczyszczenie	141
10. Komedia	157
11. <i>Mimesis</i>	169
12. Patos	185
13. Postacie dramatu	193
14. <i>Prepon</i> / <i>Decorum</i> / Stosowność	229
15. Składniki ilościowe	241
a. Prolog	244
b. <i>Parodos</i>	252
c. <i>Epeisodion</i>	253
d. <i>Stasimon</i>	254
e. <i>Eksodos</i>	257
f. <i>Kommos</i>	259
g. Parabaza	260
16. Składniki jakościowe	265
a. <i>Dianoia</i> / Sposób myślenia – <i>Ethos</i> / Charakter	266
b. <i>Leksis</i> / Język	284
c. <i>Melos</i> / Muzyka / Oprawa muzyczna	293
d. <i>Mythos</i> / Fabuła	309
e. <i>Opsis</i> / Oprawa sceniczna	326

17. Taniec	353
18. Teatr	361
a. Scena	363
b. <i>Theorikon</i>	372
c. Święta teatralne	377
19. Tragedia	381
20. Tragikomedie	393
21. Widz / Publiczność	401
Spis cytowanych autorów greckich i łacińskich oraz najważniejszych leksykonów	413
Lista wykorzystanych prac komentatorskich	419
Indeks terminów polskich	439
Indeks terminów greckich	445
Indeks terminów łacińskich	459
Bibliografia	463
Spis fotografii	483

WSTĘP

Scholia¹ to komentarze dotyczące dzieł autorów starożytnych, greckich oraz łacińskich. Autorzy scholiów poruszali w swoich pracach szeroką gamę zagadnień związanych niemal z każdą dziedziną życia. Książka prezentuje wy-cinek ogromnej spuścizny scholiastów dotyczący różnorodnych aspektów starożytnego teatru oraz dramatu, w tym kategorii estetycznych, gry aktorskiej czy elementów funkcjonowania teatru jako instytucji.

Pomysł stworzenia tego leksykonu zrodził się z faktu niewielkiego, jak do-tychczas, zainteresowania badaczy gatunkiem krytycznoliterackim, jakim są scholia. Pomimo niewątpliwej wartości merytorycznej komentarzy istnieją ich nieliczne przekłady na języki nowożytne, co powoduje, że informacje zawarte w zbiorach scholiów nie są w wystarczającym stopniu wykorzystywane przez badaczy reprezentujących różne dziedziny nauki.

Ogromna liczba scholiastów, różny poziom ich wiedzy oraz różne prze-znaczenie komentarzy to czynniki odpowiedzialne za to, że scholia zawierają informacje zarówno o bardzo dużej, jak i niewielkiej wartości naukowej. Nie-odzowną częścią pracy badacza zajmującego się scholiami jest więc krytyczna ocena analizowanego materiału i jego selekcja. Konieczność wyboru cytowa-nych komentarzy została wymuszona także przez obfitość uwag stanowiących *corpus* tekstów źródłowych leksykonu. Ze względu na charakter książki nie było możliwe przedstawienie całości materiału zgromadzonego w toku prac bada-wczych².

Aby dać książce przejrzystą strukturę, zebrany materiał został opracowany w formie leksykonu, w którym każde hasło stanowi oddzielny rozdział. Cho-ciaż celem publikacji nie jest systematyczne przedstawienie historii teatru sta-rożytnego, jednak wielość poruszanych przez scholiastów zagadnień sprawia, że książka obejmuje wszystkie najważniejsze aspekty greckiego i rzymskiego teatru.

¹ Z uwagi na to, że słowa *scholion* i *scholia* to terminy techniczne, które są używane bardzo często w książce, w dalszej części nie będą one zapisywane kursywą.

² Zacytowane w leksykonie komentarze zostały wybrane ze względu na to, że dają świadectwo istotnej tendencji badawczej albo prezentują nowe spojrzenie na oma-wiany temat. Scholia, które zawierają mniej cenne informacje, przywołano jedynie w przypisach lub w tekście głównym podano tylko ich adresy bibliograficzne.

Zadaniem leksykonu jest ukazanie starożytnego teatru i dramatu przez pryzmat prac komentatorów i to właśnie treść scholiów wyznacza zakres tematyczny omawianych zagadnień. Przedstawione w książce wyniki badań prezentują zakres wiedzy starożytnych i średniowiecznych krytyków oraz ich refleksje nad grecką i rzymską doktryną teatralną. Dodatkowym celem książki jest przedstawienie charakteru pracy scholiastów oraz pola ich zainteresowań badawczych w zakresie omawianej tematyki, a także nakreślenie obrazu teatru i dramatu wylaniającego się z ich prac. Mimo że komentarze przechowują cenne informacje, ich treść i forma, a nawet ich istnienie, nie należy do wiedzy powszechnej.

Lektura scholiów daje możliwość poznania myśli starożytnych i średniowiecznych badaczy oraz sposobu dokonywanej przez nich lektury, rozumienia tekstu, nasuwających się im skojarzeń i znajdowania odwołań literackich. Analizując komentarze, można trafić na wyjątkowo cenne uwagi, które dają okazję poznania osobistych refleksji scholiasty lub panujących w jego czasach poglądów na sztukę dramatyczną i zadania teatru. Poznanie punktu widzenia krytyków i komentatorów żyjących w czasach stosunkowo bliskich omawianemu autorowi może rzucić nowe światło na badane zagadnienia. Porównanie punktu widzenia antycznych gramatyków z poglądami późniejszych badaczy, którzy zajmowali się tą samą materią, daje doskonałą możliwość śledzenia przemian kulturowych.

Scholia

Scholia to gatunek krytycznoliteracki uprawiany w okresie starożytności grecko-rzymskiej oraz we wczesnym średniowieczu³. Gatunek ten, tworzony przez ówczesnych badaczy, należy do piśmiennictwa naukowego i stanowi ważne źródło informacji na temat licznych aspektów kultury antycznej.

Począwszy od epoki hellenistycznej uczeni, chcąc ułatwić lekturę dzieł literackich, zaczęli nanosić na rękopisy swoje wyjaśnienia. Początkowo scholia zapisywano na marginesach manuskryptów komentowanych utworów literackich lub pomiędzy wersami tekstu. Uwagi te mogły ograniczać się do podania synonimu konkretnego słowa (takie scholia nazywano „glossami”), ale mogły także rozwijać informacje podane przez autora tekstu, a w przypadku dzieł dramatycznych, dotyczyć sposobu inscenizacji sztuki. Prace scholiastów miały pomóc we właściwym zrozumieniu dzieła literackiego. Komentarze były również źródłem fragmentów utworów, które zaginęły; mogły też przechowywać alternatywne wersje niektórych części dzieł zachowanych; stanowiły zarazem

³ Greckim terminem „scholia” nazywano także komentarze w języku łacińskim, chociaż używano też łacińskiego określenia *commentarii*.

skarbnicę leksykalną zarówno terminów archaicznych, jak i tych, które w procesie rozwoju języka nabywały nowych znaczeń.

Każde scholion (liczba mnoga scholia), czyli uwaga wyjaśniająca, jest przyporządkowana konkretnemu miejscu w komentowanym tekście. Objąsniwana część tekstu nosi nazwę *lemma*⁴ (liczba mnoga *lemmata*). *Lemmata*, tak samo jak scholia, mogą mieć różną długość: czasami ograniczają się do jednego słowa, którego synonim podaje scholiasta, innym razem obejmują obszerny *passus* tekstu, na przykład cały prolog utworu.

Scholia stanowią bogate źródło wiedzy z dziedziny językoznawstwa, historii, socjologii, literatury oraz teatrologii. Informacje w nich zawarte są wykorzystywane jedynie w niewielkim stopniu, co jest spowodowane niemal zupełnym brakiem przekładów starogreckich i łacińskich komentarzy na języki nowożytne. Wobec braku tłumaczeń, z informacji zawartych w scholiach mogą korzystać jedynie osoby władające greką i łaciną. Należy też dodać, że język komentarzy jest językiem trudnym, zwłaszcza ze względu na specyficzne użycie powszechnie znanych terminów oraz często występujące równoważniki zdań, które w przekładzie wymagają odpowiednich uzupełnień, aby stały się zrozumiałe dla czytelnika. Istnieje wiele scholiów, które ze względu na swoją formę i specyfikę języka wciąż pozostawiają filologom i kulturoznawcom otwarte problemy translatorskie i interpretacyjne⁵.

Trzeba też wziąć pod uwagę długi czas, w którym powstawały komentarze, kiedy to żywy wciąż język ulegał zmianom, adaptując nowe słownictwo i style pisarskie. Przeszkodę w płynnej lekturze stanowi również wplatanie w teksty scholiów cytatów z komentowanych dzieł, zazwyczaj bez żadnego zaznaczenia wprowadzonych cytacji.

Dodatkowym utrudnieniem przy czytaniu komentarzy jest konieczność równoczesnej lektury utworu, który wyjaśniają. Zrozumienie danej uwagi często wymaga dokonania filologicznej i merytorycznej analizy obszernego ustępu komentowanego utworu, co powoduje, że czytanie scholiów jest wyjątkowo pracochłonne i czasochłonne. Jest to jednak konieczne, ponieważ bez odnalezienia i zrozumienia *lemma*, właściwa interpretacja scholion jest niemożliwa. Wobec takich trudności językowych i interpretacyjnych nie dziwi, że wiele zbiorów scholiów to nadal *terra incognita*. Lektura komentarzy wymaga od filologa klasycznego, nawykłego do czytania dzieł poetów, historyków i filozofów, rezygnacji z niektórych nawyków translatorskich oraz wzbogacenia swojego słownictwa.

⁴ *Lemmata* komentarzy pełnią taką samą funkcję jak „hasła słownikowe” w pracach encyklopedycznych.

⁵ O trudnościach translatorskich występujących w komentarzach pisze Jadwiga Czerwińska (*Scholia – problem przekładu*, „Collectanea Philologica”, 19 [2016], s. 15–26).

Warto również zwrócić uwagę na ogromną liczbę kwestii poruszanych przez scholiastów. Spektrum zagadnień teatralno-dramatycznych omawianych w zbiorach komentarzy jest dużo szersze, niż na przykład w tekstach poetyk autorstwa Arystotelesa i Horacego.

Podstawowe pojęcia i sposób ich kategoryzowania, na przykład zasada *prepon / decorum*, kwestia *mimesis* czy wygląd starożytnych aktorów, są znane ogółowi środowiska naukowego przede wszystkim z dzieł Arystotelesa (*Poetyka*) i Horacego (*Sztuka poetycka*). Te same zagadnienia były przedmiotem wnikliwych analiz scholiastów, jednak ich obserwacje nie zawsze pokrywały się z konstatacjami autorów wspomnianych poetyk. Wzbogacenie wiedzy na temat starożytnego teatru i dramatu o refleksje scholiastów było zasadniczym powodem powstania tego leksykonu.

Przewaga poszczególnych tekstów poetyk nad scholiami jest oczywiście widoczna w stosowaniu przez ich autorów jednolitej metodologii badawczej i formułowania myśli w formie koherentnego dyskursu, czego nie można odnaleźć w pracach scholiastów. Zbiory scholiów są jednak ostatnim etapem prac komentatorskich; podczas gdy inne teksty naukowe, takie jak poetyki, traktaty czy rozprawy, w większości doczekały się swoich komentarzy, nikt nie komentował scholiów⁶. Twórczość Arystotelesa czy Horacego obfituje w całe tomy omówień, z których można skorzystać, chcąc lepiej zrozumieć intencje autorów poetyk. W przypadku scholiów czytelnik musi obecnie polegać jedynie na swojej znajomości języka, intuicji badawczej oraz wiedzy z zakresu kultury starożytnej.

Poza tym, że scholia mają dużą wartość merytoryczną, stanowią także wyjątkowo ciekawy przedmiot badań, między innymi dlatego, że jako gatunek nie doczekały się właściwie kontynuacji. Najbliższe formie starożytnych komentarzy są przypisy, tworzone współcześnie w pracach naukowych, oraz didaskalia w tekstach dramatycznych. Za kontynuację badań scholiastów na poziomie treści można uznać wszystkie gatunki literackie, które zajmują się hermeneutyką. Następca mi zbiorów komentarzy będą więc prace analityczne, interpretacyjne i krytyczne. Nie można również zapominać o leksykonach, nazywanych także glosariuszami, którym początek dały uwagi scholiastów w formie gloss.

Corpus tekstów

Zakres materiału zbadanego podczas przygotowywania tej książki obejmuje greckie i łacińskie zbiory scholiów oraz inne prace komentatorskie, dotyczące starożytnego teatru i dramatu. Należą do nich poetyki starożytnego dramatu (*Poetyka* Arystotelesa oraz *Sztuka poetycka* Horacego), a także najważniejsze

⁶ Wyjątek mogą stanowić uwagi bizantyńskich badaczy, którzy odnosili się do prac swoich poprzedników.

prace encyklopedyczne zawierające wiedzę na temat starożytności (np. *Leksykon Harpokrationa*, obszerna praca Hezychiusza oraz *Księga Suda*).

Z uwagi na charakter omawianego tematu największa liczba cytowanych scholiów pochodzi ze zbiorów komentarzy do utworów dramatycznych. Przydatne informacje można jednak znaleźć w zbiorach scholiów do innych gatunków literackich, na przykład do eposów Homera, poezji lirycznej czy pism filozoficznych i oratorskich. Komentarzy nie ograniczali się bowiem do podawania informacji związanych jedynie z konkretnymi dziełami, ale wykraczali często poza ich tematykę⁷ i omawiali zagadnienia związane z teatrem i dramatem.

Określenie czasu powstania wielu cytowanych w słowniku źródeł następuje z trudnością. Można jedynie ustalić, że przedstawiony materiał źródłowy powstawał na przestrzeni osiemnastu stuleci. Najstarsze omawiane scholia mogą pochodzić nawet z III w. p.n.e. (prace badaczy aleksandryjskich, nazywane *vetera*, czyli „stare”), a najmłodsze z XIV w. n.e. (komentarze uczonych bizantyńskich, głównie z Konstantynopola, określane mianem *recentiora*, czyli „najnowsze”). Chociaż najcenniejszymi scholiami wydają się te najwcześniejsze, to należy pamiętać, że późniejsi komentatorzy cytowali prace swoich poprzedników i wzbogacali je o dodatkowe informacje. Sprawia to, że także późniejsze scholia często przechowują cenną wiedzę.

Pierwsze komentarze greckie pochodzą z okresu hellenistycznego (III–I w. p.n.e.), kiedy rozkwitły intensywne studia w dziedzinie filologii, a zainteresowanie językiem i literaturą przyczyniło się do rozwoju piśmiennictwa naukowego. Centrum intelektualnym ówczesnego świata była Biblioteka Aleksandryjska, gdzie pracował, między innymi, jeden z czołowych badaczy tamtego okresu, Arystofanes z Bizancjum⁸. Tworzył on dwa rodzaje prac komentatorskich, zwyczajowo zaliczane do scholiów: streszczenia utworów dramatycznych, czyli hipotezy, oraz żywoty poetów, które stanowią niezwykle cenne źródło wiedzy dla badaczy teatru i dramatu. Można przypuszczać,

⁷ Cf. K. Chiżyńska, *Topical Issues in Ancient Greek Scholia and Their Presence in Modern Science*, „Phasis”, 17 (2014), s. 53–63.

⁸ Słownik zawiera *Spis cytowanych autorów greckich i łacińskich oraz najważniejszych leksykonów*. Podane w spisie informacje mają na celu umożliwienie czytelnikowi umiejscowienie okresu twórczości danego autora lub powstania danego dzieła na osi czasu. Nie wszystkich autorów wspomnianych w scholiach udało się jednak zidentyfikować. Jako uzupełnienie lektury w spisie zostały także ujęte najważniejsze prace poszczególnych twórców oraz używane w książce alternatywne formy ich imion. Osoby zainteresowane mogą poszerzyć wiedzę na ten temat, sięgając po *Słownik pisarzy antycznych* (A. Świderkówna [red.], Wiedza Powszechna, Warszawa 1982).

Dodatkowe ułatwienie lektury stanowi wykaz stosowanych w pracy skrótów, uwzględniający polskie i łacińskie wersje tytułów utworów oraz imiona ich twórców.

że najstarsze cytowane prace łacińskie zostały napisane w okresie cesarstwa (najwcześniej w I w. p.n.e.). Najmłodsze wykorzystane w leksykonie teksty komentatorskie przypadają na okres rozkwitu Cesarstwa Bizantyńskiego. Najciekawszym badaczem tego okresu jest Jan Tzetzes, który opracowywał teksty wielu greckich twórców, wśród których znaleźli się Likofron, Arystofanes, Hezjod oraz Homer. Ważną postacią jest również Tomasz Magister, który komentował utwory Ajschylosa, Sofoklesa, Eurypidesa, Arystofanesa i Pindara, a także Demetriusz Trikliniusz, pionier w tworzeniu scholiów metrycznych do utworów trzech tragików. Warte osobnego wspomnienia są także prace tak zwanych gramatyków łacińskich z IV wieku n.e., głównie Didymusa, Diomedesa i Eustacjusza.

Podczas lektury komentarzy greckich oraz łacińskich dostrzega się ich dysproporcję ilościową: scholiów do dramatów greckich jest znaczenie więcej niż do łacińskich, przy czym komentarze greckie są bardziej obszernie i znacznie bogatsze w informacje. Zawierają one szczegółowe omówienie poszczególnych zagadnień i dostarczają materiału do bardziej wnikliwych analiz niż scholia łacińskie. Z prac dotyczących twórczości dramatycznej w języku greckim zachowały się bogate komentarze do utworów trzech największych tragików epoki klasycznej (Ajschylosa, Sofoklesa, Eurypidesa) oraz komediopisarza Arystofanesa. To właśnie te zbiory zawierają najcenniejsze informacje dotyczące przedstawianej w leksykonie tematyki, a co za tym idzie, są najobficiej w nim cytowane i omawiane. Komentarze łacińskie stanowią najczęściej tylko materiał uzupełniający dla prezentowanych zagadnień. Z prac w tym języku zachowały się ważne dla omawianych kwestii teatralno-dramatycznych scholia do komedii Terencjusza i *Sztuki poetyckiej* Horacego, podczas gdy na ogół mniej przydatne okazały się tu komentarze do twórczości Plauta czy Seneki. Dysproporcja pomiędzy analizami materiału greckiego i łacińskiego wynika zarówno z liczby, jak i charakteru zachowanych scholiów.

Z uwagi na *corpus* tekstów źródłowych teatr i dramat grecki zostały omówione dokładniej niż teatr i dramat łaciński, a punkt ciężkości rozważań spoczywa na okresie klasycznym teatru ateńskiego. Jest to jeden z najbogatszych okresów rozwoju teatru i dramatu europejskiego, w którym tworzyli najwięksi greccy poeci dramatyczni. Stworzyli oni kanon estetyczny i punkt odniesienia dla twórców z późniejszych epok, co znajduje odzwierciedlenie także w pracach komentatorów.

Obszerne *corpus* tekstów sprawia, że ważnym elementem leksykonu jest zestawienie treści pism komentatorskich pochodzących z różnych epok i omówienie istniejących pomiędzy nimi podobieństw i różnic. W przypadku niektórych kategorii pozwoliło to na przedstawienie rozwoju refleksji na temat zagadnień związanych z teatrem i dramatem.

Materiał zawarty w pracach starożytnych i bizantyńskich scholiastów jest jednak chaotyczny i przedstawiony niemethodycznie. Zagadnienia teatralno-dramatyczne są omawiane wybiórczo, niektóre z nich doczekały się obszer-

nych komentarzy, inne zostały zaledwie wspomniane. Zdarza się również, że nawet obszerne scholia albo wnoszą niewiele nowego, albo zawierają jedynie wielokrotnie powtarzane w innych miejscach informacje.

Kompilatorski charakter⁹ oraz długi czas powstawania prac komentatorskich, scholiów i leksykonów, skłania do rozważenia problemu ich wiarygodności¹⁰. Trzeba pamiętać, że pierwsze zachowane scholia omawiające praktykę teatru epoki klasycznej Grecji powstały dopiero 200 lat później. Nie można więc mieć absolutnej pewności, czy dane scholion omawia sposób inscenizacji obowiązujący w epoce klasycznej czy hellenistycznej. Często współczesny badacz, posługując się dostępną obecnie wiedzą, nie jest w stanie w pełni ocenić poprawności uwag pozostawionych przez scholiastów. W niektórych przypadkach pełnej analizy tekstu można dokonać jedynie na płaszczyźnie filologicznej, chociaż czasem problemy pojawiają się jeszcze na poziomie literalnego przekładu tekstu, co już zostało wspomniane. W tej sytuacji interpretacja merytoryczna polega na przedstawieniu przypuszczalnych motywacji, jakie mogły kierować scholiastą oraz na zaprezentowaniu sieci odniesień danej uwagi, a nie na jej jednoznacznym wyjaśnieniu. Przedstawione w leksykonie przekłady komentarzy nie wyczerpują ich możliwości interpretacyjnych. Tłumaczenia greckich i łacińskich scholiów powinny zostać potraktowane jako propozycje, uwzględniające kontekst komentowanego utworu literackiego.

Pomimo różnego rodzaju problemów badawczych związanych z antycznymi komentarzami i wielu możliwych dyskusji na ich temat, jedno pozostaje bezdyskusyjne: materiał pozostawiony przez starożytnych i bizantyńskich badaczy

⁹ Terminu „scholia” używają już sami scholiaści (cf. sch. vet. A. *Sept.* 364c; sch. rec. Tr. A. *Ag.* 2a; sch. rec. Ar. *Nu.* 155a; sch. vet. E. *Med.* 1201; sch. H. *Il.* II, 111b), kiedy odwołują się do ustaleń innych badaczy lub cytują ich prace, co potwierdza kompilatorski charakter tego rodzaju piśmiennictwa. W zbiorach komentarzy można także spotkać termin „scholiaści” (*scholiastai*), którego używa na przykład Jan Tzetzes (cf. sch. rec. Tz. *Lyc.* 461). Autorzy komentarzy dużo częściej określali siebie jednak mianem scholiografów (*scholiographoi*). Terminem tym posługiwali się zwłaszcza młodszy komentatorzy (cf. sch. rec. Tz. Ar. *Nu.* 176a; sch. rec. Tz. Ar. *Pl.* 1098; sch. rec. Tz. Ar. *Ra.* 618–619; sch. rec. Tz. Ar. *Ra.* 633), można go jednak znaleźć również w starszych zbiorach scholiów (cf. sch. A. *PV* 36c).

¹⁰ O tym problemie wspomina O. Taplin: „It is clear that the scholia and other ancient scholarship often tended to be anachronistic on matters of staging, and simply to describe the way that the scene was or might be played in the later theatre” [„Oczywistym jest, że scholia i inne starożytne opracowania naukowe bywają anachroniczne w kwestii inscenizacji i opisują po prostu sposób, w jaki dana scena była lub mogłaby być zagrana w późniejszym teatrze”] (O. Taplin, *The Stagecraft of Aeschylus: The Dramatic Use of Exits and Entrances in Greek Tragedy*, Clarendon Press, Oxford 1977, s. 369). [Cytaty pochodzące z prac anglo- i niemieckojęzycznych, o ile nie zostało wskazane inaczej, są podawane w przekładzie autorki.]

jest wyjątkowo cenny i przechowuje informacje, których nie można znaleźć w żadnych innych tekstach źródłowych. W przypadku scholiów dotyczących teatru nie można przecenić przedstawionych tam informacji na temat formy czy charakteru przedstawień, zwłaszcza wobec ogromnej liczby wątpliwości, jakie istnieją na ten temat. Scholia zawierają, między innymi, niezwykle cenne uwagi o charakterze didaskaliów, których nie pozostawili nam starożytni dramaturdzy. Wobec braku uwag odautorskich, komentarze dotyczące scenicznej realizacji tragedii i komedii są wyjątkowo cennym materiałem badawczym.

Celem przygotowanego leksykonu było stworzenie kompleksowego, w miarę możliwości, ujęcia wiedzy kulturoznawczej, zawartej w pismach antycznych badaczy teatru i dramatu. Tam, gdzie pozwalał na to materiał źródłowy, przedstawiono definicję najważniejszych pojęć oraz charakterystykę poszczególnych etapów rozwoju praktyki teatralnej widzianej oczami uczestników, twórców, a zarazem krytyków ówczesnej kultury.

Adresat książki

Adresatami leksykonu są nie tylko filologowie klasyczni, ale każdy zainteresowany tematem starożytnego teatru i dramatu. Leksykon ma za zadanie udostępnienie fragmentu spuścizny scholiastów szerokiemu gronu czytelników, również tym, którzy nie znają języka greckiego i łacińskiego, a więc tym, dla których ten rodzaj materiału jest zazwyczaj niedostępny. Aby jeszcze bardziej zwiększyć przystępność treści książki wszelkie terminy greckie użyte w tekście odautorskim zostały zapisane alfabetem łacińskim, co nie jest standardem w pracach wydawanych przez filologów klasycznych. Autorki unikały również wprowadzania greckich oraz łacińskich cytatów bez podawania ich polskich przekładów. Zabiegi te mają na celu ułatwienie przyswajania starożytnych terminów czytelnikom bez wykształcenia klasycznego, wyeliminowanie konieczności zaglądania do słowników, a przez to zwiększenie płynności lektury.

Publikacja jednak ma za zadanie być także cennym źródłem wiadomości dla filologów klasycznych. W tym celu każdy z tekstów źródłowych, którego przekład jest zamieszczony w publikacji, został również zacytowany w oryginale. Pozwoli to osobom władającym greką i łaciną na samodzielną analizę tekstów oraz na wyrobienie sobie zdania na temat stylu oryginału.

Uwagi techniczne

Hasła omówione w słowniku stanowią w praktyce rozdziały przedstawiające zagadnienia związane z jednym tematem. Opis każdego z pojęć, poza aspektem kulturoznawczym, zawiera aspekt filologiczny, uwzględniający pochodzenie oraz zmiany w zakresie znaczeniowym danego terminu. Celowość tego zabiegu została podyktowana przede wszystkim tym, że niektóre termi-

ny starożytne albo współcześnie utraciły swoje pierwotne znaczenie i przyjęły nowe, albo ustąpiły miejsca nowożytnym ekwiwalentom. Z tego powodu każde z głównych haseł zostało podane w języku polskim, będącym językiem publikacji, greckim i łacińskim, czyli w językach podstawowych dla omawianych zagadnień, włoskim, który stanowi kontynuację łaciny oraz angielskim, będącym współczesnym językiem międzynarodowym.

Jako że każde z haseł obejmuje całą gamę zagadnień, dla ułatwienia lektury i swobodnego odnajdywania poszukiwanych informacji, w leksykonie został zastosowany system odnośników. Odsyłają one czytelnika do tych części książki, w których znajdują się dalsze informacje na dany temat. Ponadto w dłuższych rozdziałach wprowadzone zostały śródtytuły, dzieląc tekst na mniejsze sekcje tematyczne. Dodatkowe ułatwienie stanowią indeksy używanych w leksykonie terminów polskich, greckich i łacińskich. Przy każdym z wymienionych terminów znajduje się odniesienie do nadrzędnego hasła *vel* rozdziału.

Omawiane w słowniku scholia często zostały zacytowane w więcej niż jednym haśle. Wynika to z tego, że jedna uwaga zawiera czasami informacje na temat kilku elementów i wymaga omówienia w różnych kontekstach tematycznych.

Podawane przekłady scholiów są, na ile jest to możliwe, dosłowne. Tylko taki rodzaj translacji pozwalał na oddanie poszczególnych terminów, które podlegały analizie. Wszelkie uzupełnienia autorek zostały umieszczone w nawiasach kwadratowych.

W opracowaniu większości haseł wykorzystano ustalenia twórców starożytnych poetyk: Arystotelesa i Horacego. Oba teksty stanowią z reguły punkt wyjścia rozważań nad tekstami scholiastów, którzy niekiedy w odmienny sposób posługiwali się pojęciami krytycznymi oraz inaczej interpretowali rozwiązania wprowadzone do sztuk przez poetów dramatycznych. Zestawienie nauki twórców starożytnych poetyk¹¹ z poglądami scholiastów daje szansę na skonfrontowanie informacji zawartych w obu typach źródeł.

Poszczególne hasła leksykonu mają różną objętość, która zależy od ilości materiału źródłowego dotyczącego danego zagadnienia oraz od charakteru tego materiału. Zrozumienie niektórych uwag wymaga przy tym obszernego wyjaśnienia miejsca, które komentuje scholiasta lub przedstawienia organizacji omawianej sceny bądź fabuły całego utworu. Kiedy jednak zrozumienie uwagi scholiasty jest możliwe bez wprowadzenia czytelnika w zawiloci fabularne dramatu, opis został pominięty.

¹¹ Należy pamiętać, że starożytni twórcy poetyk, często nie byli zgodni co do interpretacji opisywanych przez siebie zjawisk. Informacje na temat podobieństw i różnic pomiędzy starożytnymi poetykami można znaleźć w pracy Roberta K. Zawadzkiego (*„Poetyka” Arystotelesa i „Sztuka poetycka” Horacego: studium porównawcze*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Częstochowa 1996).

Lemmata cytowanych scholiów nie zostały podane przy tekście komentatora, ale ich omówienie zazwyczaj znajduje się przed scholion lub po jego zacytowaniu. *Lemmata* bywały bowiem często podawane przez komentatorów w formie skróconej, sygnalizując jedynie odpowiedni wers lub *passus* dramatu. Wyjątek stanowią cytaty z prac leksykograficznych (*Księga Suda*, *Leksykon Hezychiusza*), gdzie *lemma* cytowane jest razem z treścią objaśnienia¹².

Przekłady utworów greckich i łacińskich, których wybrane wersy zazwyczaj stanowią *lemmata*, zostały podane na podstawie wydanych drukiem tłumaczeń literackich polskich autorów. Ich spis został umieszczony na końcu *Wstępu*.

Pełen wykaz wydań krytycznych cytowanych w książce tekstów greckich i łacińskich został umieszczony w bibliografii. Pochodzenie tekstów oryginalnych, podobnie jak i tłumaczeń, nie jest przywoływane przy każdym cytacie.

Przekłady scholiów oraz innych prac komentatorskich, greckich i łacińskich, o ile nie podano inaczej, pochodzą od autorek.

Status quaestionis

Gatunki należące do starożytnego piśmiennictwa naukowego, w szczególności scholia, cieszą się dużo mniejszym zainteresowaniem badaczy niż teksty reprezentujące literaturę piękną. W nauce polskiej daje się odczuć niemal zupełny brak prac na temat scholiów¹³. Z tego powodu każde opracowanie materiału źródłowego, jakim są teksty scholiów, ma szansę uzupełnienia lub zweryfikowania dotychczasowego stanu wiedzy. To zaś, że badany materiał powstawał w różnych okresach rozwoju starożytności greckiej, rzymskiej i epok późniejszych i że był tworzony przez autorów reprezentujących różne kręgi kulturowe, pozwala na podjęcie studiów komparatystycznych o charakterze filologicznym i kulturoznawczym.

Niniejszy leksykon zawiera wnioski badawcze oparte na lekturze nietłumaczonych dotąd tekstów, eksplorujące obszary mało znane. Nie jest więc konty-

¹² Treść uwag zawartych w pracach leksykograficznych najczęściej stanowi definicję słowa lub sformułowania będącego *lemma*.

¹³ Omówienia poszczególnych zbiorów scholiów można znaleźć w monografiach dotyczących jednego autora. Rozdział poświęcony scholionom do Terencjusza znajduje się na przykład w pracy Ewy Skwary (*Komedia według Terencjusza*, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Warszawa–Toruń 2016, s. 65–74). Istnieją także niewydane dotychczas drukiem dwie rozprawy doktorskie: B. Chmielewskiej-Brzostowskiej, *Scholia do Hezjoda. Z dziejów hermeneutyki antycznej* (napisana pod kierunkiem prof. zw. dr hab. K. Bartol w Uniwersytecie Adama Mickiewicza, Poznań 2009) oraz K. Chiżyńskiej, *Scholia Medicea in Æschyli „Persas” – opracowanie, przekład, komentarz* (napisana pod kierunkiem prof. nadzw. dr hab. J. Czerwińskiej w Uniwersytecie Łódzkim, Łódź 2012).

nuacją żadnych wydanych dotychczas prac i daje szansę na wypełnienie luki na rynku wydawniczym.

Filolodzy klasyczni pracujący nad zagadnieniami związanymi z teatrem i dramatem powołują się niekiedy na treści prezentowane w scholiach, rzadko jednak przytaczają ich przekłady. Podawane przez współczesnych badaczy odwołania są niezwykle cenne i wskazują kierunek dalszej lektury, jednak nie są w pełni dostępne dla czytelników niemających klasycznego wykształcenia. Weryfikacji treści pochodzących z komentarzy mogą dokonać jedynie filolodzy klasyczni, z których tylko nieliczni zajmują się teatrem i dramatem. Część wiedzy, do której odwołują się autorzy publikacji dotyczących teatru antycznego, najczęściej jest więc niedostępna dla kulturoznawców, czyli najliczniejszej grupy odbiorców wspomnianych publikacji.

Na polskim rynku księgarskim do najważniejszych prac, które poruszają zagadnienia objęte treścią tej książki, należą monografie filologów klasycznych: R.R. Chodkowski, *Teatr grecki*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2003; E. Skwara, *Historia komedii rzymskiej*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001 oraz teatrologów: M. Kocur, *We władzy teatru. Aktorzy i widzowie w antycznym Rzymie*, Wydawnictwo UWr, Wrocław 2005; M. Kocur, *Teatr grecki*, Wydawnictwo UWr, Wrocław 2001.

Chociaż scholia z reguły nieczęsto znajdują się w centrum uwagi uczonych, to jednak w ostatnich latach w badaniach naukowców, zwłaszcza zagranicznych, można zauważyć wzmożone zainteresowanie tym zagadnieniem. Na rynku wydawniczym pojawiło się kilka bardzo ciekawych opracowań (wszystkie obcojęzyczne) poświęconych uprawianej w starożytności krytyce literackiej i pracy badawczej. Szczególnie warte polecenia są publikacje: F. Montanari, L. Pagani (edd.), *From Scholars to Scholia: Chapters in the History of Ancient Greek Scholarship*, Walter De Gruyter, Berlin–New York 2011; S. Matthaios, F. Montanari, A. Rengakos (edd.), *Ancient Scholarship and Grammar: Archetypes, Concepts and Contexts*, Walter De Gruyter, Berlin–New York 2011; R. Nünlist, *The Ancient Critic at Work. Terms and Concepts of Literary Criticism in Greek Scholia*, Cambridge University Press, Cambridge 2009¹⁴; E. Dickey, *Ancient Greek Scholarship: A Guide to Finding, Reading, and Understanding Scholia, Commentaries, Lexica and Grammatical Treatises, from their Beginnings to the Byzantine Period*, An American Philological Association Book, Oxford University Press, New York 2007¹⁵; R.K. Gibson,

¹⁴ Cf.: K. Chiżyńska, *Recenzja książki: René Nünlist, „The Ancient Critic at Work: Terms and Concepts of Literary Criticism in Greek Scholia”*, Cambridge University Press, New York 2009, ss. 459, „Collectanea Philologica”, XV (2012), s. 113–116.

¹⁵ Cf.: K. Chiżyńska, *Recenzja książki: Eleanor Dickey, „Ancient Greek Scholarship: a Guide to Finding, Reading and Understanding Scholia, Commentaries. Lexica and Gram-*

K.Ch. Shuttleworth (edd.), *The Classical Commentary: Histories, Practices, Theory*, Brill, Leiden–Boston–Köln 2002. Do tej grupy publikacji wydanych jednak za granicą i w języku angielskim należy także książka polskich badaczy: M. Mejer, K. Jażdżewska, A. Zajchowska (edd.), *Glossae – Scholia – Commentarii. Studies in Commenting Texts in Antiquity and Middle Ages*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2014.

Z wymienionych publikacji jedynie praca R. Nünlista koresponduje z tematyką przedstawioną w niniejszym leksykonie. Można w niej znaleźć podrozdział poświęcony dramatowi, ale już nie jego inscenizacji. Stan dotychczasowych badań sprawia, że oddawana w ręce Czytelnika książka zawiera materiał, który do tej pory nie był opracowany w tak szerokim zakresie ani w takim ujęciu.

Teksty scholiów były przedmiotem badań filologów klasycznych w wieku XIX i XX, jednak badacze skupiali się wtedy prawie wyłącznie na pracach krytycznych (przygotowywaniu edycji greckiego lub łacińskiego tekstu komentarzy, bez dokonywania jego przekładu)¹⁶. Stworzyło to bardzo cenną bazę tekstów źródłowych w języku starogreckim i łacińskim, która jednak jest przydatna jedynie filologom klasycznym.

Poza wspomnianymi publikacjami istnieją także nieliczne prace obcojęzyczne, które zawierają opracowanie zbioru scholiów dotyczących jednego autora lub dzieła. Tego rodzaju publikacje prezentują najczęściej podział oraz interpretację komentarzy, dużo rzadziej ich przekład. Bardziej popularne są starsze prace z zakresu krytyki tekstu scholiów, często pisane w języku łacińskim. Publikacje tego rodzaju, chociaż przydatne dla historyków, kulturoznawców, antropologów czy innych przedstawicieli nauk humanistycznych, również nie są dla nich dostępne z uwagi na barierę językową. Choćby częściowe przełamanie owej bariery stanowiło impuls do przygotowania tej książki.

Katarzyna Chiżyńska

matical Treatises, from Their Beginnings to the Byzantine Period”, Oxford University Press, New York 2007, ss. 362, „Collectanea Philologica”, XV (2012), s. 109–112.

¹⁶ Tego rodzaju prace są kontynuowane do dzisiaj. Przykład stanowi projekt elektronicznej edycji scholiów do twórczości Eurypidesa koordynowany przez Donalda Mastronarde z Uniwersytetu Kalifornijskiego: <https://euripidesscholia.org/> (dostęp: 15.06.2017) lub publikacja zbioru scholiów do *Rezosa* Eurypidesa (*Gli scoli al „Reso” Euripideo*, introduzione, testo ritico e commento a cura di G. Merro, Orione, Messina 2008).

SPIS CYTOWANYCH PRZEKŁADÓW TEKSTÓW GRECKICH I ŁACIŃSKICH

Podając przekłady *lemmata*, o ile nie zaznaczono inaczej, wykorzystano następujące tłumaczenia¹:

- Ajschylos, *Tragedie*, vol. I–II, przeł., wstępem i przypisami opatrzył R.R. Chodkowski, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2015–2016.
- Arystofanes, *Komedie*, vol. I–II, przeł., wstępem i przypisami opatrzyła J. Ławińska-Tyszkowska, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001–2003.
- Arystoteles, *Poetyka*, przeł. i oprac. H. Podbielski, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983.
- Arystoteles, *Polityka*, przeł., słowem wstępnym i komentarzem opatrzył L. Piotrowicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- Arystoteles, *Retoryka*, przeł. H. Podbielski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- Atenajos, *Uczta mędrców*, przeł., wstępem i komentarzem opatrzyli K. Bartoł, J. Danilewicz, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010.
- Eurypides, *Tragedie*, vol. I–IV, przeł., wstępem i przypisami opatrzył J. Łanowski, Prószyński i S-ka, Warszawa 2005–2007.
- Eurypides, *Tragedie*, vol. V (Fragmenty), przekł. i oprac. zbiorowe pod red. i ze wstępem M. Borowskiej, Prószyński i S-ka, Wrocław 2015.
- Homer, *Iliada*, przeł. oraz opatrzył wstępem i słowniczkiem imion własnych I. Wieniewski, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1984.
- Kwintus Horacjusz Flakkus, *Sztuka poetycka*, przeł. J. Sękowski, [w:] idem, *Dzieła wszystkie*, vol. II, tekst łaciński do druku przygotował, wyboru przekładów dokonał, komentarzem opatrzył O. Jurewicz, Ossolineum, Wrocław 1988.
- Plaut, *Komedie*, vol. I–IV, przeł., wstępem i przypisami opatrzyła E. Skwara, Prószyński i S-ka, Warszawa 2002–2017.
- Publiusz Wergiliusz Maro, *Eneida*, przeł. i oprac. Z. Kubiak, Świat Książki, Warszawa 1998.

¹ W niektórych przypadkach przekład *lemmata* został dokonany przez autorki z uwagi na to, że opublikowane tłumaczenie literackie nie oddaje istotnego aspektu tekstu omawianego przez komentatora. Tego rodzaju rozbieżności mogą wynikać z poetyckiego ukształtowania przekładu przez tłumacza lub z faktu korzystania przez scholiastę z innej wersji greckiego bądź łacińskiego tekstu, niż ta, którą posługiwał się polski tłumacz.

- Sofokles, *Tragedie*, vol. I–II, przeł., wstępem i przypisami opatrzył R.R. Chodkowski, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2009–2012.
- Terencjusz, *Komedie*, przeł., wstępem i przypisami opatrzyła E. Skwara, vol. I–II, Prószyński i S-ka, Warszawa 2005–2006.
- Tractatus Coislinianus* – przekład opublikowany w: K. Chiżyńska, *Tractatus Coislinianus jako metatekst komedii staroattycyckiej*, [w:] J. Czerwińska, K. Chiżyńska, M. Budzowska (red.), *Metateksty i parateksty teatru i dramatu (od antyku do współczesności)*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2017, s. 25–37.
- Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, przeł. K. Kumaniecki, Prószyński i S-ka, Warszawa 1999.
- Żywoć Ajschylosa* – przekład opublikowany w: R.R. Chodkowski, *Życie Ajschylosa. Wstęp – przekład – komentarz*, „Roczniki Humanistyczne”, XLI/3 (1993), s. 57–67.
- Żywoć Eurypidesa* – przekład opublikowany w: R.R. Chodkowski, *Ród i życie Eurypidesa. Wstęp – przekład – komentarz*, „Roczniki Humanistyczne”, LVII/3 (2009), s. 5–27.
- Żywoć Sofoklesa* – przekład opublikowany w: R.R. Chodkowski, *Życie Sofoklesa. Wstęp – przekład – komentarz*, „Roczniki Humanistyczne”, XLIII/3 (1995), s. 5–23.

SPIS UŻYWANYCH SKRÓTÓW IMION AUTORÓW I TYTUŁÓW DZIEŁ¹

- A.** – Ajschylos / Aeschylus (*Or.* – *Oresteja / Oresteia* [*Ag.* – *Agamemnon / Agamemnon, Ch.* – *Ofiarnice / Chorephorae, Eu.* – *Boginie łaskawe / Eumenides*], *Pers.* – *Persowie / Persae, PV* – *Prometeusz w okowach / Prometheus vincetus, Sept.* – *Siedmiu przeciw Tebom / Septem contra Thebas, Supp.* – *Błagalnice / Supplices*)
- Acron.** – Akron / Acron
- Aes.** – Ajschines / Aeschines
- Ald.** – Aldina (scholia)
- Antiph.** – Antyfanos / Antiphanes
- Ar.** – Arystofanes / Aristophanes (*Ach.* – *Acharnejczycy / Acharnenses, Av.* – *Ptaki / Aves, Ec.* – *Sejm kobiet / Ecclesiazusae, Eq.* – *Rycerze / Equites, Lys.* – *Lizystrata / Lysistrata, Nu.* – *Chmury / Nubes, Pax* – *Pokój / Pax, Pl.* – *Plutos / Plutus, Ra.* – *Żaby / Ranae, Th.* – *Thesmoforie / Thesmophoriazusae, V.* – *Osy / Vespae*)
- Ar. Byz.** – Arystofanes z Bizancjum / Aristophanes Byzantius
- Arch.** – Archiloch / Archilochus
- Areth.** – Aretas / Arethas
- Arist.** – Arystoteles / Aristoteles (*EN* – *Etyka Nikomachejska / Ethica Nicomachea, Ph.* – *Fizyka / Physica, Fr.* – *Fragmenty / Fragmenta, Metaph.* – *Metafizyka / Metaphysica, Poet.* – *Poetyka / Poetica, Polit.* – *Polityka / Politica, GA* – *O rodzeniu się zwierząt / De Generatione Animalium, Rhet.* – *Retoryka / Rhetorica, Pr.* – *Zagadnienia przyrodnicze / Problemata, HA* – *Zoologia / Historia Animalium, Divis.* – *Divisiones*)
- Aristid.** – Arystydes / Aristides
- Aristox.** – Arystoksenos / Aristoxenus
- Ath.** – Atenajos / Athenaeus (*Deipn.* – *Uczta mędrców / Deipnosophistai*)
- Choer.** – Chojroboskos / Choerobuscus
- Cic.** – Cycleron / Cicero (*Fam.* – *Listy do przyjaciół / Ad familiares, De invent.* – *O inwencji twórczej / De inventione, De Or.* – *O mówcy / De oratore, Or.* – *Orator*)

¹ Rozwinięcia wymienionych w spisie skrótów, tam gdzie to było możliwe, zostały podane w języku polskim i łacińskim. Dla ułatwienia lektury pełne imiona starożytnych autorów oraz tytuły ich dzieł w tekście ciągłym występują tylko w wersji polskiej. W wersji oryginalnej pojawiają się jedynie tytuły tych utworów, które do tej pory nie zostały przetłumaczone na język polski.

- Coisl.** – *Tractatus Coislinianus*
- Dem.** – Demosthenes / Demosthenes
- Diom.** – Diomedes / Diomedes (*Art. gramm. De poemat. – Artis grammaticae libri III, caput de poematibus*)
- DL** – Diogenes Laertios / Diogenes Laertius (*Vit. – Żywoty / Vitae*)
- Don.** – Donatus / Donatus (*De comoed. – De comoedia graeca*)
- E.** – Eurypides / Euripides (*Alc. – Alkestis / Alcestis, Andr. – Andromacha / Andromacha, Ba. – Bachantki / Bacchae, Cyc. – Cyklop / Cyclops, El. – Elektra / Electra, Hec. – Hekabe / Hecuba, Hel. – Helena / Helena, Heracl. – Dzieci Heraklesa / Heraclidae, HF – Oszalały Herakles / Hercules Furens, Hipp. – Hipolityt oszalały / Hippolytus, IA – Ifigenia w Aulidzie / Iphigenia Aulidensis, Ion – Ijon / Ion, IT – Ifigenia w Taurydzie / Iphigenia Taurica, Med. – Medea / Medea, Or. – Orestes / Orestes, Ph. – Fenicjanki / Phoenissae, Rh. – Rezos / Rhesus, Supp. – Błagalnice / Supplices, Tr. – Trojanki / Troades*)
- Etym. Gud.** – *Etymologicum Gudianum*
- Etym. Mag.** – *Etymologicum Magnum*
- Euan.** – Ewancjusz / Euanthios (*De fabula hoc est comoedia – De fab.*)
- Eust.** – Eustacjusz / Eustachius
- Gorg.** – Gorgiasz / Gorgias
- H.** – Homer / Homerus (*Il. – Iliada / Ilias, O. – Odyseja / Odyssea*)
- Harp.** – Harpokration / Harpocraton
- Hdt.** – Herodot / Herodotus (*Dzieje / Historiae*)
- Heph.** – Hefajstion / Hephaestion
- Heraclit.** – Heraklit / Heraclitus
- Hes.** – Hezychiusz / Hesychius
- Hon.** – Honoratus
- Hor.** – Horacy / Horatius (*AP – Sztuka poetycka / Ars Poetica*)
- Lib.** – Libaniesz / Libanios (*Arg. orat. Dem. – Argumenta orationum Demosthenicarum*)
- Longin.** – Longinus (*De sub. – O wzniosłości / De sublimitate*)
- Luc.** – Lukian / Lucian (*De salt. – O tańcu / De saltatione, Jup. Trag – Jupiter Tragoedus*)
- Lyc.** – Likofron / Lycophron
- Men.** – Menander (*Dysc. – Odludek / Dyscolus*)
- Mosch.** – Moschopulos
- Phot.** – Focjusz / Photius
- Pi.** – Pindar / Pindarus (*P. – Ody Pytyjskie / Pythia carmina*)
- Pl.** – Platon / Plato (*Prot. – Protagoras / Protagoras, Rep. – Państwo / Respublica, Sym. – Uczta / Symposium*)
- Plat.** – Platonios (*Diff. com. – De differentia comoediarum*)
- Plaut.** – Plaut / Plautus (*Amph. – Amfitrion / Amphitruo, Asin. – Osły / Asinaria, Aul. – Misa pełna złota / Aulularia, Bacch. – Dwie Bakchidy / Bacchides, Capt. – Jeńcy / Captivi, Cas. – Wesele Bazylii / Casina, Cist. – Skrzyńeczka / Cistellaria, Curc. – Curculio, Epid. – Epidicus,*

- Men.* – *Menaechmi*, *Merc.* – *Mercator*, *Mil.* – *Żołnierz samochwał / Miles gloriosus*, *Most.* – *Mostellaria*, *Pers.* – *Persa*, *Poen.* – *Poenulus*, *Pseud.* – *Pseudolus*, *Rud.* – *Rudens*, *Stich.* – *Stichus*, *Trin.* – *Trinummus*, *Truc.* – *Truculentus*, *Vid.* – *Vidularia*)
- Plin.** – Pliniusz / Plinius (*HN* – *Historia naturalna / Historia Naturalis*)
- Plut.** – Plutarch / Plutarchus (*De glor. Ath.* – *De gloria Atheniensium*, *Vit.* – *Żywoty / Vitae*)
- Poll.** – Polluks / Pollux (*Onom.* – *Onomasticon*)
- Porph.** – Porfiriusz / Porphyrius
- S.** – Sofokles / Sophocles (*Ai.* – *Ajas / Ajax*, *Ant.* – *Antygona / Antigone*, *El.* – *Elektra / Electra*, *OC* – *Edyp w Kolonos / Oedipus Coloneus*, *OT* – *Król Edyp / Oedipus Tyrannus*, *Ph.* – *Filoktet / Philoctetes*, *Tr.* – *Trachinki / Trachiniae*)
- Script. Hist. Aug.** – *Historycy Cesarstwa Rzymskiego / Scriptores Historiae Augustae*
- Sen.** – Seneka / Seneca (*Ag.* – *Agamemno*, *Ep.* – *Listy / Epistulae*, *HF* – *Hercules Furens*, *HO* – *Hercules Oetaeus*, *Med.* – *Medea*, *Oct.* – *Octavia*, *Oed.* – *Oedipus*, *Phaedr.* – *Phaedra*, *Phoen.* – *Phoenissae*, *Thy.* – *Thyestes*, *Tro.* – *Troades*)
- Suda** – *Księga Suda / Liber Suda*
- Ter.** – Terencjusz / Terentius (*Ad.* – *Bracia / Adelphoe*, *Andr.* – *Dziewczyna z Andros / Andria*, *Eun.* – *Eunuch / Eunuchus*, *Heaut.* – *Za karę / Heauton timorumenos*, *Hec.* – *Teściowa / Hecyra*, *Phorm.* – *Pasożyt Formion / Phormio*)
- Th. Mag.** – Tomasz Magister / Thomas Magister
- Theoph.** – Teofrast / Theophrastus (*Hist. Plant.* – *Historia plantarum*)
- Tr.** – Trikliniusz / Triclinius; *Tricliniana* (*scholia*)
- Tz.** – Tzetzes (*Prooem. De com.* – *Prooemia. De comoedia*)
- Verg.** – Wergiliusz / Vergilius (*Aen.* – *Eneida / Aeneis*, *Buc.* – *Bukoliki / Bucolicae*, *Eclog.* – *Eklogi / Eclogae*)
- Vitr.** – Witruwiusz / Vitruvius (*De arch.* – *O architekturze / De architectura*)
- Xen.** – Ksenofont / Xenophon (*Mem.* – *Memorabilia*, *Anab.* – *Anabaza / Anabasis*, *Symp.* – *Sympozjon / Symposium*)

Spis pozostałych skrótów

- arg.** – streszczenie / argumentum (*hypothesis*)
- c.** – około / *circa*
- comm.** – komentarz, komentarze / *commentarius, commentarii*
- frg.** – fragment / *fragmentum*
- rec.** – nowsze / *recentiora* (*scholia*)
- sch.** – *scholion, scholia*
- vet.** – stare / *vetera* (*scholia*)

1. AKTOR

ΥΠΟΚΡΙΤΗΣ / ΣΚΗΝΗΤΗΣ / Ο ΕΠΙ ΤΗ ΣΚΗΝΗ – HISTRIO / ACTOR / SCÆNICUS – ATTORE – ACTOR

Starożytni Grecy i Rzymianie używali licznych terminów na określenie aktora¹. Podstawowy, najbardziej ogólny termin grecki to *hypokrites*, oznaczający każdego, kto występował na scenie, bez względu na rodzaj przedstawienia czy znaczenie odgrywanej roli². Samo słowo *hypokrites*, pochodzące od czasownika *hypokrinomai*, oznaczało osobę odpowiadającą, udzielającą odpowiedzi lub interpretującą³.

Jedną z definicji pojęcia *hypokrites* można znaleźć w *Leksykonie* Hezychiusza. Autor informuje, że omawiany termin był używany nie tylko w kontekście teatralnym, ale stosowano go również na określenie osoby obdarzonej zdolnościami profetycznymi: „*Hypokrites*: wieszczek, a także ten, kto odpowiada

¹ Mówiąc o starożytnym aktorze należy pamiętać, że w antycznej Grecji na scenie występowali wyłącznie mężczyźni. W Rzymie kobiety pojawiały się jedynie w przedstawieniach mimicznych, nie występowały jednak w zachowanych do dzisiaj palliatach, czyli dramatach autorstwa Plauta i Terencjusza (cf. D. Dutsch, S.L. James, D. Konstan [edd.], *Women in Roman Republican Drama*, The University of Wisconsin Press, Madison, WI and London 2015).

² Podobne znaczenie miał, rzadziej używany, termin *skenetes* oznaczający każdego, kto brał udział w przedstawieniu teatralnym. Autor *Księgi Suda* łączy to słowo z terminem *skene*: „Jest też *skenetes*, czyli ten, [kto występuje] na scenie” (*Suda*, s.v. σκηνή: καὶ σκηνήτης, ὁ ἐπὶ τῆ σκηνῆ).

Innym ogólnym terminem był *theatrikos*, który został użyty przez autora *Księgi Suda* w definicji dramatu: „Dramat (*drama*): [to] utwór poetycki (*poiēma*), dzieło (*pragma*), jako że dzieje się (*drasai*) i dokonuje się (*praksai*). Mówi się, że dramat jest tym, co powstaje naśladowczo dzięki aktorom teatralnym jako [wynik] gry aktorskiej” (*Suda*, s.v. δράμα: ποίημα, πᾶγμα. ὡς καὶ δράσαι, πᾶξαι. λέγεται δὲ δράμα καὶ τὰ ὑπὸ τῶν θεατρικῶν μιμηλῶς γινόμενα ὡς ἐν ὑποκρίσει).

³ Pochodzący z języka greckiego termin *hypokrites* jest obecny w wielu językach nowożytnych, jednak z biegiem czasu przyjął zupełnie inne znaczenie niż w starożytności. Termin ten używany współcześnie ma zabarwienie pejoratywne, oznacza człowieka niemówiącego prawdy, fałszywego (pol. hipokryta, ang. *hypocrite*, hiszp. *hipócrita*, fr. *hypocrite*). Analizę ewolucji znaczenia terminu przeprowadza Albin Lesky (*Tragedia grecka*, przeł. M. Weiner, Homini, Kraków 2006, s. 53–54).

na scenie (*apokrinomenos*)” (Hes., s.v. ὑποκριτής· μάντις· καὶ ὁ ἐν τῇ σκηνῇ ἀποκρινόμενος).

O szerokim spektrum znaczeniowym terminu *hypokrites* świadczy także uwaga zachowana w zbiorze scholiów do *Agamemnona* autorstwa Trikliniusza. Słowo *hypokrites* zostało w niej użyte jako synonim określenia choreuta – członek chóru dramatycznego [→CHÓR]: „Członków (*hypokritai*) chóru tragicznego jest 15 [...]” (sch. rec. Tr. A. Ag. 1343b: πεντεκαίδεκά εισιν οἱ τοῦ τραγικοῦ χοροῦ ὑποκριταί [...]).

Poza terminami ogólnymi w starożytności stworzono szereg terminów, które określały aktora bardziej szczegółowo. Ze względu na znaczenie odgrzywanej partii w sztuce mówiono o protagoniście, deuteragoniście i tritagoniście, a ze względu na charakter dramatu wyróżniano aktora tragicznego (*tragodos*) i komicznego (*komodos*)⁴. To rozróżnienie obecne w języku pokazuje, że w starożytnej Grecji sfera tragedii była zdecydowanie oddzielona od sfery komedii⁵. Aktorzy tragiczni nie występowali w komediach, a poeci tragiczni na ogół nie pisali tekstów komicznych⁶.

Rozważania nad zakresem znaczeniowym wspomnianych terminów, *tragodos* i *komodos*, można znaleźć w scholiach do mowy *O pokoju* Demostenesa. Komentując użycie przez autora terminu *hypokrites*, starożytny badacz napisał:

οἱ ἄρχαιοι ὑποκριτὰς ἐκάλουν τοὺς νῦν τραγωδοὺς λεγομένους τοὺς ποιητάς, οἷον τὸν Εὐριπίδην καὶ Ἀριστοφάνην, τοὺς δὲ νῦν ὑποκριτὰς (οὗτοι δὲ ἦσαν δύο) τὸν μὲν δευτεραγωνιστὴν τὸν δὲ τριταγωνιστὴν, αὐτοὺς δὲ τοὺς ποιητάς τῶν δραμάτων τραγωδοὺς καὶ τραγωδοδιδασκάλους.

⁴ Opis ewolucji, jakie zachodziły w znaczeniu pojęć określających aktorów, przedstawia Arthur Pickard-Cambridge (*The Dramatic Festivals of Athens*, Clarendon Press, Oxford 2003, s. 128 *et sqq.*).

⁵ W *Uczcie* Platona można jednak znaleźć uwagę, z której wynika, że o biegłości poetyckiej powinna świadczyć umiejętność tworzenia przez tego samego autora zarówno tragedii, jak i komedii: „Sokrates dowodził, jako iż jest rzeczą jednego i tego samego twórcy umieć i tragedię napisać, i komedię ułożyć, i że kto jest artystą w tragedii, ten i komediopisarzem być potrafi” (Pl. *Sym.* 223d: προσαναγκάζειν τὸν Σωκράτη ὁμολογεῖν αὐτοὺς τοῦ αὐτοῦ ἀνδρὸς εἶναι κωμωδίαν καὶ τραγωδίαν ἐπίστασθαι ποιεῖν, καὶ τὸν τέχνην τραγωδοποιῶν ὄντα <καὶ> κωμωδοποιῶν εἶναι). (Przekład na podstawie: Platon, *Uczta*, przeł. W. Witwicki, PWN, Warszawa 1975).

⁶ Zdarzały się jednak wyjątki od tej reguły, co potwierdzają na przykład zachowane inskrypcje (cf. J.B. O'Connor, *Chapters in the History of Actors and Acting in Ancient Greece: Together with a Prosopographia Histrionum Graecorum*, The University of Chicago Press, Chicago 1908, s. 41).

Starożytni aktorami (*hypokritai*) nazywali poetów⁷, którzy obecnie są nazywani tragicami (*tragōdous*), jak na przykład Eurypides i Arystofanes, teraz zaś aktorów (*hypokritas*), (a jest ich dwóch), [nazywa się] deuteragonistą i tritagonistą, natomiast poetów dramatycznych [nazywa się] tragicami (*tragōdous*) lub tragododidaskalosami (*tragōdidaskalous*) (sch. vet. Dem. 5, 23)⁸.

Zacytowane powyżej scholion potwierdza szeroki zakres znaczeniowy terminu *hypokrites*, ale równocześnie wskazuje na ewolucję pojęcia, które z czasem zaczęto stosować jako synonim słowa „protagonista”. Termin ten nie służył do określania dwóch pozostałych aktorów, dla których użyto terminów deuter- i tritagonista, wiadomo jednak, że określenia te nie były zwyczajowo stosowane w epoce klasycznej⁹. Scholiasta omawia także termin *tragodos*, który mógł oznaczać zarówno aktora występującego w tragedii, jak i poetę tragicznego. Można przypuszczać, że podobnie wyglądało użycie terminu *komodos*.

Starogreckich aktorów określano także ogólnym terminem *agonistes*, o czym wspomina Hezychiusz w swoim *Leksykonie*. Termin ten można rozumieć jako „współzawodniczący”, co mogło mieć związek z tym, że w Grecji przedstawienia teatralne odbywały się głównie podczas świąt i były wystawiane w formie agonu dramatycznego [→TEATR]. Słowo *agonistai* można także rozumieć jako „spierający się”, z uwagi na dialogiczny czy też agonistyczny charakter formy dramatycznej. Termin ma także związek z charakterem bohaterów dramatu, którzy są antagonistami, a więc walczą przeciwko sobie (*anti*), aby udowodnić swoją rację [→POSTACIE DRAMATU]: „Współzawodniczący: aktorzy” (Hes., s.v. ἄγωνισταί· οἱ ὑποκριταί).

Wydaje się, że już w epoce klasycznej aktorzy i inni artyści zaczęli tworzyć zespoły i zrzeszać się w stowarzyszeniach artystycznych. Starożytni Grecy trupę aktorską nazywali po prostu „artystami” lub „rzemieślnikami” (*technitai*). Był to termin ogólny, stosowany do określenia każdej grupy ludzi związanych z jakimś rzemiosłem lub dziedziną sztuki (cf. sch. vet. A. PV 45; sch. vet. Ar. Eq. 530a; sch. vet. Ar. Pax 618a; sch. vet. Arist. EN 34). Termin *technitai* został ściślej połączony z artystami scenicznymi w okresie hellenizmu, kiedy powstał Związek Artystów wokół Dionizosa (*Technitai peri ton Dionyson*), skupiający w swych szeregach wszystkich ludzi związanych z dziedziną teatru¹⁰.

⁷ Miało to zapewne związek z faktem występowania poetów dramatycznych na scenie.

⁸ Ciekawe i wciąż aktualne rozważania na temat ewolucji semantycznej poszczególnych pojęć na przestrzeni epok przedstawił w swojej pracy J.B. O'Connor (*op. cit.*).

⁹ Cf. *ibid.*, s. 31 et sqq.

¹⁰ Istnieje ciekawa bibliografia dotycząca starożytnych stowarzyszeń artystycznych: A. Pickard-Cambridge, *The Dramatic...*, s. 279–305; S. Aneziri, *Die Vereine der dionysischen Techniten im Kontext der hellenistischen Gesellschaft. Untersuchungen*